

Види принципів права України

О.А. Коваль
(Академія адвокатури України)

Ключові слова: *принципи права, критерії класифікації принципів права, види принципів права.*

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам классификации принципов права. На основании научных разработок, результаты которых опубликованы в юридической литературе, автором формулируется и предлагается собственная классификация принципов права Украины. Разрабатываются критерии классификации, которые позволят достичь нужного уровня абстракции и осветить основные моменты существенных характеристик принципов права.

SUMMARY

This article is devoted to the problems of classification of principles of law. Based on analysis of scientific research works, results of which are published in legal literature, the author formulates and proposes his own classification of principles of law of Ukraine. The author also formulates the criteria which will allow to reach the necessary level of abstraction and to clear the main points of essential characteristics of principles of law.

Постановка проблеми. Розвинуте суспільство передбачає досконалу, цілісну юридичну надбудову, сформовану на передових засадах правової організації суспільного життя людей, їх установ та соціальних інститутів. Ці засади знаходять свій вираз насамперед у праві і, перш за все, в його принципах. Ми пропонуємо визначити принципи права як основні засади, відправні ідеї його буття, котрі виражають найважливіші закономірності даної суспільно-економічної формації, є однопорядковими із сутністю права

й мають нормативний характер, володіють універсальністю, вищою імперативністю й загальною значимістю.

Але для формування цілісної картини будь-яких явищ необхідно виробити їх класифікацію. За допомогою такої класифікації дослідження стає більш розгорнутим, з'являється можливість розглянути об'єкт дослідження з різних точок зору, скласти вірне уявлення про його формування, існування та розвиток. Принципи права є багатоманітним явищем й потребують розгляду під різними ку-

тами зору, тому аналогічна ситуація складається і з принципами права.

Класифікація — особливий випадок застосування логічної операції поділу об'єму поняття, що являє собою певну сукупність ділень (класи, види і т. ін.) [14, с. 200].

На жаль, єдину класифікацію принципів права виробити практично неможливо, бо не існує в юриспруденції “простих” явищ, які можна розглядати лише з одного боку. Тому є загальноприйнятим проводити декілька класифікацій змісту об'єкта дослідження, що дозволяє його розглянути з різних точок зору. Але вважаємо за доцільне виробити так звану “основну” класифікацію, що відповідає певним вимогам:

- вона повинна бути доволі абстрактною, щоб вказувати найважливіше, квінтесенцію об'єкта дослідження;
- вона має проводитись лише за одним критерієм, що є істотним для даного предмета;
- абстрактність не повинна бути метою, а лише шляхом для досягнення “чистих” видових груп.

Для цього необхідно провести аналіз класифікацій принципів права, що розглядаються в науковій літературі з теорії права, й визначити класифікацію, що відповідає зазначеним критеріям.

Ступінь наукової розробки проблеми. До цієї тематики зверталось багато науковців, але більшість з них розглядало можливість класифікації принципів права як засіб досягнення певної наукової мети, а не як спосіб висвітлення найважливіших ознак або властивостей принципів права. Серед вчених, що звертаються до проблем класифікації принципів права, є А.І. Денисов, О.А. Лукашева,

В.М. Семенов, Л.С. Явіч, Г.А. Борисов, П.М. Рабинович та багато інших. Необхідно зазначити, що й досі не існує єдиної, загальновизнаної класифікації принципів права.

Мета статті. На підставі наукових здобутків, висвітлених в юридичній літературі, за допомогою аналізу принципів, відображених в Конституції України, виробити та запропонувати власну класифікацію принципів права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із перших до проблеми класифікації принципів права звернувся А.І. Денисов. Він запропонував використовувати як критерій для класифікації принципів права на види їх належності до певної кількості галузей права. На підставі даного критерію визначаються такі три групи принципів права:

1. Принципи, що властиві всім без виключення галузям права.
2. Принципи, що властиві для двох чи більше галузей права (але не всіх).
3. Принципи, що властиві одній галузі [3].

На нашу думку, даний критерій передбачає залежність принципів права від системи права, визначає їх другорядність відносно останньої. Однак принципи права є явищем однопорядковим із сутністю права, тому даний критерій можна вважати таким, що не вказує на важливий аспект об'єкта дослідження. Дана класифікація фактично лише відбиває й закріплює існуючий розподіл на галузі права, але не дає необхідного рівня абстрагування для визначення істотних ознак нашого об'єкта дослідження, не дозволяє змодельовати струнку системну класифікацію принципів права.

Проблема визначення сутності принципів права, природно, переходить і в сферу розробок їх класифікації. Наприклад, О.А. Лукашева пропонує розподіляти принципи права на принципи загальної організації суспільства та власне правові принципи. До останніх вона відносить:

- принцип справедливості;
- принцип рівноправності;
- законність;
- принцип нерозривного зв'язку прав та обов'язків;
- принцип поєднання методів примусу та переконання;
- принцип відповідальності за вину [6, с. 26-28].

Сутність права полягає в тому, що воно є соціальним регулятором, виступає критерієм визначення правомірності або неправомірності поведінки державних органів, посадових осіб, людей та їх об'єднань [13, с. 130]. А принципи права покликані закріплювати основні засади, на яких будується суспільство та держава, формувати певні тенденції розвитку цивілізації й культури. Тому принципи загальної організації суспільства та власне правові принципи перетинаються за багатьма аспектами. Наприклад, принцип справедливості має знаходитись одразу ж у двох вищевказаних групах, причому в кожній з груп набуваючи особливого значення, яке лише конкретизує якийсь загальний принцип. Подібна ситуація складається і з принципами гуманізму, рівності та ін. Фактично класифікація носить доволі суб'єктивний характер. Тобто погляд автора на належність принципу права до однієї з названих груп є визначальним фактором для подібного розподілу.

Наступну класифікацію пропонує В.М. Семенов — він заперечує мож-

ливість вважати принципами права закріплені в законодавстві принципи устрою економіки, політики, суспільства. „Чисті” принципи права він поділяє таким чином:

1. Загально-правові принципи.
2. Міжгалузеві принципи.
3. Галузеві принципи.
4. Принципи окремих інститутів [12, с. 30-31].

На жаль, автор не пропонує критерію, за яким можливе виділення “чистих” принципів права. Як було зазначено раніше, принципи економічної системи, політичної системи тощо, що закріплені в законодавстві, перетинаються з “чистими” принципами права за багатьма аспектами. Автор порушує логічність думки при створенні даної класифікації: якщо певний об'єкт, за своїми ознаками, належить до певної групи, то і його окремий випадок також належить до цієї ж групи (якщо застосовується вірний та єдиний критерій групування). Розглянемо, наприклад, принцип рівності. Він належить до групи “чистих” принципів права та підгрупи загально-правових принципів права (за класифікацією В.М. Семенова), але його конкретизація в сфері економіки — рівність всіх форм власності (ст. 13 Конституції України) — вже належить до іншої групи принципів: до принципів економічної системи суспільства, тобто зовсім до іншої групи ніж його основа, принцип рівності.

Така постановка проблеми характерна для прихильників теорії нормативізму в праві. У даному випадку виключення з принципів права принципів економіки, політики, етики тощо властиве крайньому прояву нормативізму — теорії “чистого” права Г. Кельзена. Однак необхідно зазначити, що теорія “чистого” права

не заперечує, що зміст будь-якого позитивного юридичного порядку, чи це міжнародне, чи право національне, обумовлено історичними, економічними, моральними й політичними факторами, однак вона намагається пізнати право з внутрішнього боку, в його специфічному нормативному значенні [4]. Таким чином, ми можемо говорити, що запропонована класифікація є класифікацією не принципів права, а принципів законодавства, тобто відображає не сутнісний бік права, а його змістову характеристику. До цього необхідно додати, що за відсутності врахування мети, для досягнення якої були створені ті чи інші норми, ми втратимо мету для всього права, право буде існувати саме для себе.

Деякі дослідники вважають можливим визнати критерієм класифікації принципів права спосіб їх закріплення у писаному законі. На підставі даного критерію, принципи права можна розділити на два великих класи:

1. Принципи, що прямо закріплені в законодавстві;

2. Принципи, зміст яких випливає із сукупності правових приписів [5].

На нашу думку, обраний критерій класифікації не належить до істотних ознак нашого об'єкта дослідження. Більшість науковців погоджуються з думкою, що опосередковано закріплений принцип права в законодавстві — це недолік законодавчої техніки, котрий підлягає виправленню. Ми вважаємо, що другий клас принципів права є “браком” праці законодавця й підлягає виправленню, після якого автоматично переходить до першого класу. Такий розподіл принципів права дозволяє виявити недоліки законодавчої техніки, щоб з часом виправити їх. Ідеальною ситуацією з системою права можна назвати

відсутність другого класу принципів права як явища.

Оскільки дана класифікація не відповідає вимогам, що висувуються для визнання її основною, — ми можемо застосовувати її лише як допоміжну: для визначення недоліків законодавчої техніки.

Більш складну класифікацію принципів права пропонує Л.С. Явіч. Принципи права перебувають у взаємодії, тобто є системою з суворою субординацією, тому автор пропонує підставою класифікації обрати місце принципів права в житті суспільства та держави. На підставі обраного критерію принципи права можна класифікувати наступним чином:

1. Основні (конституційні) принципи права.

2. Міжгалузеві принципи права.

3. Галузеві принципи права.

4. Принципи права окремих інститутів права [15, с. 147-148].

При цьому автор вказує, що основні принципи певним чином відображаються в принципах кожної галузі правової системи. В даному випадку перевага надається основним принципам права, а інші вважаються лише конкретизацією таких. Такої ж думки дотримуються й інші автори [8, с. 59-61]. Більш того, Л.С. Явіч пропонує такий розподіл основних (конституційних) принципів права:

1. Загально-соціальні, в т.ч. економічні; політичні; соціальні; моральні; ідеологічні.

2. Спеціально-юридичні [15, с. 148-150].

Підставою для поділу конституційних принципів права на групи автор пропонує обрати сферу дії принципів права в суспільному та державному житті. Крім того, автор вважає можливим поділ основних

принципів права на принципи правоутворення і принципи правореалізації.

Пропонуються й більш складні класифікації. Так, Г.А. Борисов обрав підставою класифікації принципів права сфери суспільних відносин, на які поширюються:

1. Загальнополітичні принципи.
2. Правові принципи.
3. Принципи побудови й функціонування державної організації.
4. Принципи окремих форм державної діяльності: правотворчість, правореалізація, правоохорона і т. д.
5. Принципи права.
6. Міжгалузеві й галузеві принципи.
7. Принципи окремих груп норм [1].

На нашу думку, головний недолік цієї класифікації — відсутність єдиного критерію для її проведення. Запропонована підстава для групування принципів права на види — сфера суспільних відносин, на які поширюються принципи, є не досить вдалою. По-перше, принципи права здійснюють свій вплив на всі суспільні відносини, що є предметом правового регулювання в житті суспільства і держави; по-друге, сфера суспільних відносин — доволі нечіткий критерій, він не має конкретних меж: наприклад, можна запропонувати виділити групу “принципи побудови й функціонування громадських організацій”, що також має право на існування відповідно до підстав розподілу принципів права на види. Дані недоліки не дають можливості створити класифікацію принципів права з чітко відокремленими групами.

Сучасні російські дослідники пропонують поділ принципів права на три групи. Кожна з них характеризує

відповідну сторону права, не його структуру, а зміст правової матерії. Перша група принципів характеризує загальне ставлення до права та закону. До неї належать:

- принцип рівності;
- принцип законності;
- принцип нерозривного зв'язку прав та обов'язків та ін.

Друга група принципів права характеризує ставлення до людини як до найвищої цінності права. Сюди можна віднести наступні положення:

- людина має право на недоторканість;
- принцип відповідальності за вину;
- ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину інакше як за вироком суду та у відповідності до закону та ін.

Третя група принципів права пов'язана із встановленням істини при розв'язанні суперечок, із дослідженням доказів:

- ніхто не може бути суддею у своїй справі;
- презумпція невинуватості;
- незнання закону не звільняє від відповідальності та ін. [7, с. 88-91].

Автори визнають, що наведений перелік не носить вичерпного характеру, він може бути доповнений. Але він відображає підхід до проблеми, намір сконцентрувати в принципах права їх юридичний зміст і звільнити їх від ідеологічних конструкцій.

На нашу думку, запропонований критерій утворює неоднорідні за складом групи принципів, наприклад, друга група складається з елементів, що поєднуються одним загальним терміном — “принцип гуманізму”, а третя складається лише з презумпцій, що в тій чи іншій мірі є втіленням принципів справедливості та рівності,

їх конкретизацією в окремій галузі права.

Іншого плану класифікацію пропонує П.М. Рабінович. Він обрав підставою диференціювання принципів на групи сферу їх дії:

1. Загальнолюдські (цивілізаційні) принципи.
2. Типологічні принципи об'єктивного юридичного права.
3. Конкретно-історичні принципи.
4. Міжгалузеві принципи.
5. Галузеві принципи [12].

На нашу думку, деякі принципи права в даній класифікації будуть дублювати один одного, оскільки перші три групи є взаємопроникаючими. Прикладом можуть бути принцип гуманізму та принцип рівності. Дані принципи можна віднести до першої (загальнолюдські (цивілізаційні) принципи) та третьої (конкретно-історичні принципи) груп. Саме з цієї причини класифікувати принципи права за цим критерієм не бажано.

Сучасні дослідники проблеми принципів права вказують на те, що принципи права можна розглядати відповідно до структури права. Тому можливий такий поділ принципів права:

1. Принципи публічного й приватного права;
2. Принципи регулятивного й принципи охоронного права;
3. Принципи матеріального й принципи процесуального права;
4. Принципи об'єктивного й принципи суб'єктивного права [9, с. 33].

Деякі дослідники лишають поза увагою необхідність наявності єдиного критерію класифікації — істотної ознаки об'єкта дослідження, що втілює у собі один з його важливих аспектів. Наприклад, А.М. Колодій

не вказує у своєму дослідженні істотну ознаку принципів права, на підставі якої він поділяє принципи на групи. Однак аналізуючи класифікацію, що пропонує автор, ми бачимо конгломерат із декількох різних класифікацій:

1. Принципи правосвідомості.
2. Принципи правоутворення.
3. Принципи правотворчості, а серед них — законотворчості і нормотворчості.
4. Принципи системи права:
 - a) загально-правові (основні);
 - b) міжгалузеві;
 - c) галузеві;
 - d) інститутів права.
5. Принципи структури права:
 - a) загально-соціального і юридичного;
 - b) публічного й приватного;
 - c) регулятивного й охоронного;
 - d) матеріального й процесуального;
 - e) об'єктивного й суб'єктивного.
6. Принципи правореалізації, а серед них — правозастосування;
7. Принципи правоохорони, а серед них — правосуддя і юридичної відповідальності [9, с. 39].

Якщо проаналізувати наведені класифікації, можна зробити такі висновки: автори пропонують класифікувати принципи права відповідно до системи права або ж відповідно до сфери дії (сфери суспільних відносин); різниця полягає лише у кількості груп чи видів принципів права, що виділяють дослідники. Доцільність розмежування принципів права відповідно до системи права практично не викликає сумнівів. Однак при цьому деякі дослідники заперечують самостійну регулятивну роль міжгалузевих, галузевих і т. д. принципів права [2; 8, с. 7-9]. Справа в тому, що міжгалузеві й галузеві принципи іноді повторю-

ють один одного, певні принципи в різних галузях права є тотожними і т. ін. Дійсно, галузеві принципи права конкретизують основні принципи стосовно відповідної галузі права. Вся система права, залежно від предмета і методу правового регулювання, поділяється на галузі. Таким чином, принципи окремої галузі мають специфіку стосовно інших галузей права та не завжди співпадають за об'ємом зі своїми витокami — основними принципами права, але в будь-якому випадку не можуть бути ширшими за останні. Галузеві принципи модифікують основні відповідно до потреб своєї галузі, інакше кажучи, основне положення, що міститься в основному принципі, конкретизується стосовно певного кола суспільних відносин. Таким чином, галузеві принципи права мають специфіку й певну самостійність у межах однієї галузі. Але й при застосуванні цих аргументів є крайність — деякі автори заперечують роль загальноправових принципів у правовому регулюванні [10, с. 22-24].

На нашу думку, більш доцільною є спроба провести послідовну класифікацію. Справа в тому, що будь-які класифікації пов'язані між собою. Наприклад: принципи публічного права можуть бути одночасно й конституційними принципами права; принципи приватного права — принципами інститутів права і т.д. Таким чином, принципи права також можна поділити на певні види. На нашу думку, це можна зробити так: конституційні принципи права й інші (до цієї групи належать міжгалузеві, галузеві принципи права). Це дасть нам можливість визначити так званий рівень принципу права, визначити основні з них. Таким чином, даний вид класифікації вказує на рівень принципів

права, а не на належність до тієї чи іншої галузі права. До усієї сукупності принципів права входять його так звані частини, наприклад принципи правотворчості, правосуддя і т.д.

На нашу думку, критерієм основної класифікації краще за все взяти рівень значимості принципів права для правого регулювання. Принципи права пропонуємо розділити на дві групи: основні(конституційні) та інші (міжгалузевий, галузевий рівні). Неможливо надати вичерпний перелік міжгалузевих і галузевих принципів права, оскільки їхню кількість важко підрахувати й, на нашу думку, це тема окремого дослідження. Треба зауважити, що загальна теорія права не в змозі самостійно дослідити галузеві принципи права, не спираючись на дослідження галузевих юридичних наук. Як ми бачимо, друга група принципів права є деталізацією й конкретизацією основних принципів права стосовно конкретних суспільних відносин — предмета правового регулювання певних галузей. Але це в будь-якому випадку не заперечує їхньої самостійності. Основні принципи права є доволі абстрактними, що дозволяє їм спрямовувати правове регулювання суспільних відносин в необхідних напрямках. Однак саме завдяки абстрактності вони пропонують простір управління власною поведінкою суб'єктам правовідносин. Саме галузеві принципи права дозволяють суб'єктам правової поведінки вірно оцінити свої можливості й ефективно керувати своїми діями. Внутрішня єдність і стабільність кожної галузі права, її особливі ознаки багато в чому залежать від галузевих принципів права.

Висновок. Вищевикладене дає нам підстави запропонувати наступну класифікацію принципів права:

1. **Конституційні принципи** (принципи права, що мають найвище значення для життєдіяльності суспільства і держави, й тому повинні бути закріплені в Основному Законі країни):

1) принцип справедливості (сутність даного принципу втілена в ст.ст. 55, 56, 61, 129 та ін. Конституції України). Взагалі, це категорія морально-правової та соціально-політичної свідомості. Вона являє собою вимогу відповідності між правами та обов'язками людей, працею та винагородою за працю, злочином та покаранням та ін.;

2) принцип рівності (ст.ст. 13, 21, 24, 26, ч. 2 ст. 38, ст.ст. 51-52, ч. 1 ст. 71, ст. 80, ст.ст. 105, 126, 129, 149 Конституції України). Є органічним продовженням принципу демократизму та принципу гуманізму. Під рівністю завжди розуміється суспільна рівність, рівність суспільного положення, та ніколи — рівність фізичних та духовних здібностей окремих осіб;

3) принцип законності (ст.ст. 68, 129 Конституції України). Поєднує в собі два основних елементи:

- умови суспільного та державного життя, за яких можлива належна реалізація правових приписів, що містяться в законодавстві;

- вимога суворого дотримання законів, що передбачає застосування державного примусу в разі їх порушення;

4) принцип гуманізму (ст.ст. 3, 23, 27-29, Конституції України). Є одним з основних принципів існування сучасного суспільства. Згідно принципу гуманізму людина сприймається як найвища цінність суспільства й завданням держави є забезпечення цього. Оскільки принцип гуманізму має багато аспектів, повний його зміст неможливо розкрити в одній нормі;

5) принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України). Норми права мають пріоритетне положення стосовно інших соціальних норм при вирішенні справ, що врегульовані одночасно декількома видами соціальних норм. Всі закони та підзаконні акти приймаються на підставі Конституції України, де закріплені загальні положення життєдіяльності суспільства та держави;

б) принцип юридичної визначеності, який складається з трьох елементів:

а) принцип виключення зворотної сили закону (ст. 58 Конституції України). Забезпечує неможливість посилення відповідальності особи за скоєне або ж виключає її, якщо діяння на момент здійснення не вважалося за злочин;

б) принцип недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст.ст. 22, 64, 157 Конституції України);

с) принцип відповідальності держави перед особою (ст. 56 Конституції України);

7) презумпція невинуватості (ст. 62 Конституції України). Забезпечує відносну безпеку людини, захищає її від свавілля або ж самоуправства державних органів і посадових осіб, оскільки особа вважається невинуватою у вчиненні злочину, доки не буде доведено протилежне. Обов'язок такого доведення покладений на державні органи;

8) принцип “дозволено лише те, що прямо передбачено законодавством”, — для державних органів (ч. 2 ст. 19 Конституції України), і принцип “дозволено все, що прямо не заборонено”, — для людини (ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 60 Конституції України). Ці два принципи вказують на можливість для особи діяти на свій розсуд, не по-

рушуючи при цьому законодавство, а для державних органів діяти лише у спосіб, передбачений законодавством. Зазначені також виступають типами правового регулювання, але в умовах побудови демократичної, соціальної, правової держави вони набувають ознак принципів права;

9) принцип гласності (ст. 32, ч. 2 ст. 50, ст. 57, ч. 4-5 ст. 94, ст.ст. 97, 129 Конституції України). Забезпечує широку участь мас у юридичному процесі.

2. **Інші** (міжгалузеві й галузеві принципи). Принципи права, що за своєю сутністю є конкретизацією конституційних принципів права в окремих галузях права, та за своєю значимістю поступаються першим. Необхідно зазначити, що наданий перелік не є вичерпним, а лише демонструє приклади міжгалузевих і галузевих принципів:

- принцип публічності (ст. 4 КПК України);
- принцип індивідуального характеру відповідальності (ст. 61 Конституції України);

- принцип всебічного, повного і об'єктивного розгляду справи (ст. 22 КПК України);

- принцип "незнання закону не звільняє від відповідальності" (ст. 68 Конституції України);

- принцип забезпечення обвинуваченому права на захист (ст. 21 КПК України);

- принцип змагальності (ст. 16¹ КПК України; ст. 15 ЦПК України);

- принцип усності й безпосередності (ст. 10, 160 ЦПК України);

- принцип диспозитивності (ст. 16¹ КПК України; ст. 4, 15, 151 ЦПК України);

- принцип "ніхто не може бути суддею у власній справі";

- принцип неприпустимості повторного покарання за той же злочин;

- принцип відповідальності лише за вину;

- принцип незалежності суддів (ст. 18 КПК України; ст. 8 ЦПК України), тощо.

Література

1. *Борисов Г.А.* О системе принципов, действующих в правовой сфере // Проблемы правоведения. Межвед. научн. сб. – К.: Вища школа, 1976. – вып. 34.

2. *Дагель П.С.* Рецензия на монографию Фелелова П.Я. Понятие и система принципов советского уголовного права // Сов. государство и право. – 1972. – № 3. – С. 142-143.

3. *Денисов А.И.* XXIV съезд и вопросы государства и права. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 95.

4. *Kelsen H.* Reine Rechtslehre, Wien. – 1976. – Русский перевод. Чистое учение о праве Ганса Кельзена: сборник переводов. – М., 1987-1988. – вып. 1-2.

5. *Лившиц Р.З., Никитинский В.И.* Принципы советского трудового права // Сов. государство и право. – 1974. – № 8. – С. 32.

6. *Лукашева Е.А.* Принципы социалистического права // Сов. государство и право. – 1970. – № 6. – С. 21-29.

7. *Общая теория государства и права.* Академический курс в двух томах / Под ред. М.Н.Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – Т. 2: Теория Права. – 656 с.

8. *Келина С.Г., Кудрявцев В.Н.* Принципы советского уголовного права. – М.: Наука, 1988. – 178 с.

9. *Колодій А.М.* Принципы права України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 206 с.

10. Пеньков В.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории. – М.: Мысль, 1972. – 86 с.
11. Рабинович П.М. Основы загальної теорії права і держави: посібник для студентів спеціальності “Правознавство”. – Київ, 1994. – С. 82–84.
12. Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М.: Юрид. лит., 1982. – 150 с.
13. Теорія держави і права: Навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 268 с.
14. *Философский словарь* / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1986. – С. 200.
15. Явич Л.С. Право развитого социалистического общества: сущность и принципы. – М.: Юрид. лит., 1978. – 223 с.

*Рекомендовано кафедрою
теорії та історії держави
та права ААУ*